

ELŐSZÓ

Magyar anyanyelvünk nemzeti kultúránk legfőbb hordozója. A Kárpát-medencében és a világon szétszórva élő magyarok legfőbb összetartó ereje. A legnagyobb hungarikum. Kötelességünk, hogy nyelvtani rendszerét újra és újra leírjuk; feladatunk, hogy szókincsét szótárakban több oldalról is ismételten számba vegyük. A *Régi szavak szótára* az elmúlt korok szókincsének elemeit leltározza, ezzel megmenti azokat a teljes feledéstől, és közvetíti korunk magyarjai számára.

1. A szókincs változása

A nyelvek szókincese folytonosan változik. Egyrésztől folyamatosan születnek és áramlanak be a nyelvbe új szavak (ezek a neologizmusok), másrésztől a nyelv nem használatos elemei feledésbe merülnek, kihalnak, kipusztulnak (ezek az archaizmusok). Ez a folyamat nem minden korban ugyanolyan ütemű. Amikor a technika, a társadalom, az anyagi és a szellemi kultúra változása felgyorsul, a szókincs módosulása is intenzívebbé válik. Az utóbbi évszázad gyors változásai nyomot hagytak a magyar nyelvben is. Korábban közismert szavak hosszú sora került használaton kívülre és születtek helyettük azelőtt soha nem hallott szavak. Az utóbbi évtizedek új szavait a TINTA Könyvkiadó szerzői több szótárban is feldolgozták már (Kiss Gábor, Pusztai Ferenc: *Új szavak, új jelentések 1997-ből* [1999]; Molnár Csikós László: *Divatszavak* [2009]; Minya Károly: *Új szavak I.* [2007]).

Szókincsünk elemeinek változására a technikai, társadalmi fejlődés nem minden esetben ad magyarázatot, több esetben egy-egy szó kiveszésére nincs ésszerű felelet. Hiszen az *egyház* 'szent ház, templom' szó századokig élt és a hétköznapi nyelvhasználat része volt, néhány nyelvjárásban ma is eleven, de végül a latin eredetű *templom* elnyomta. A szláv származású *konyha* mellett a *szenesház* az elmúlt időig már csak nyelvjárási szinten élt tovább. Meghalt a régi *verő*, hogy helyet adjon az idegen *kalapács*nak, a *búzafő* nem tudott megbirkózni a szláv *kalász* szóval. Ugyancsak az elmúlt évszázadok alatt polgárjogot nyert a *gyertya* szó a ma már régies *szövetnek* mellett.

Sok esetben a szókincsbeli változás első momentuma, hogy az új szó egy teljesen új típusú tárgyat jelent: a régi őrlőszerkezet, az *örvény* kézimalmom volt, a *malom* viszont már vízi hajtású, sokkal fejlettebb és bonyolultabb szerkezet. A szláv *szekerce*, a német vagy francia *bárd* más formájú volt, mint a régebbi *balta*. A csizmaszerű lábbelire két régi szavunk is volt: a *botos* és a *szekernye*, ezek nyilván azért élhettek egymás mellett, mert más formájúak, szabásúak voltak mint a ma is élő *csizma*. Hasonló okból tűnnek el nyelvünkéből a *cipellés* és a *topánka* szavak a 18. században a *cipőtől* elnyomva.

Mivel a társadalom, a technika fejlődésével, a mindennapi élet változásával bizonyos tevékenységek megszűnnek, egyes tárgyak használata háttérbe szorul vagy teljesen megszűnik. Így a hozzájuk tartozó szavak feledésbe merülnek, majd kiesnek a nyelvhasználatból. Ezért egy idő után a beszélők számára idegenül csengenek és teljesen ismeretlenné válnak. Emiatt szükséges számba venni, szótárban felsorolni és magyarázni az ilyen szavakat.

2. A Régi szavak szótára jellege

A *Régi szavak szótára* azokat a szavakat leltározza, melyek a magyar nyelv életében a korábbi évszázadokban többnyire széles körben használatosak voltak, de mára már ismeretlenül csengenek a magyar anyanyelvűek nagy többsége számára. Természetesen a magyar beszélők nyelvismeretük, szókincsük alapján több csoportba sorolhatók. Az idősebb nemzedék tagjainak személyes élményük van az utóbbi 4-5 évtizedben szinte teljesen eltűnt hagyományos paraszti világról. Számukra ismerősek a *szakajtó*, *mángorló*, *szövőszék* és *iga* szavak, és igen pontosan tudják, mikor, mire használták ezeket a tárgyakat. A fiatalabb nemzedék tagjainak nincs mindennapi személyes emléke ezekről a fenti szavakkal jelölt tárgyokról, hiszen ma már legfeljebb múzeumban, skanzenben találkozhatnak velük, ezért számukra legtöbbször idegenül csengenek ezek a szavak, jó, ha körülbelül sejtik, hogy mire is használták ezeket. Tehát a „régiszó” terminus relatív a beszélők életkora szerint. Gyűjteményünk összeállításánál messzemenőleg figyelembe vettük a fiatalabb nemzedék (feltételezett) nyelv- és szóismeretét.

3. A Régi szavak szótára célja

Fontos, hogy régi nyelvünk alapegységei, a régi szavak ne csak szépirodalmi alkotásokban és egyéb írásos művekben legyenek megtalálhatók, hanem egy, a nagyközönség számára összeállított szótárban minden érdeklődő utánanézhessen az általa nem vagy csak felületesen ismert szó pontos értelmének. Ezáltal érthetővé válnak a régi és mára már homályos jelentésű szavakat tartalmazó írások, képet kaphatunk nyelvünk régebbi, évszázadokkal korábbi életéről, állapotáról is.

4. A Régi szavak szótárában található nyelvi anyag

A *Régi szavak szótárának* alcíme: *Kihalt, elfeledett és kiveszőben lévő szavak, szóalakok és szójelentések magyarázata*. A hosszú alcím arra utal, hogy a szótárba felvett és ott értelmezett, megmagyarázott szavak sora nem homogén, nem egységes. A következő főbb csoportokra oszthatók a szótár címszavai:

A) A címszavak osztályozása régiségük szerint

a) Kihalt szavak

Ide számíthatjuk azokat a szavakat, amelyek teljes egészében ismeretlenek napjaink beszélői számára, hiszen legtöbbször ezek a szavak már több évszázada nem élnek aktívan a magyarul beszélők ajkán. Pl.: *aszó* 'kiszáradt völgy', *apol* 'csókol, becéz', *rér* 'sógor'. Néhány esetben ezeket a szavakat megőrizték számunkra a családnevek vagy a helynevek, hiszen az *Aszód* településnévben benne rejlik az *aszó* szó.

b) Elfeledett szavak

A *Régi szavak szótárának* címszavai között jelentős csoportot alkotnak azok, amelyek ma már önállóan nem használatosak, de alakjuk, formájuk miatt következtethetünk korábbi jelentésükre. A régies *csuszkondó* szóról sejteni lehet, hogy 'korcsolya' jelentésű, az *istáp* 'bot, támasz' megőrződött az *istápol* 'támogat, segít' szóban, a *verő* szó 'kalapács' jelentése kikövetkeztethető ugyanúgy mint a *kaszab* 'mészáros' (azaz 'kaszaboló') szőé is.

c) Kiveszőben lévő szavak

Ide soroljuk az elmúlt évszázad paraszti gazdálkodásának olyan szavait, mint *sza-kajtó*, *járom*, *iga*. Ezek a szavak az idősebb nemzedék számára még ismertek, a fiatalabbak esetében azonban már a passzív szókincsnek is a peremére szorultak. Ugyancsak ebbe a csoportja soroljuk a korábbi polgári világra jellemző olyan szavakat, mint *komorna* stb.

B) A címszavak osztályozása jellegük szerint

a) Szavak

A *Régi szavak szótára* címszavainak egy része olyan szó, amely mára már minden jelentésében teljes egészében réginek minősül. Pl. a *dangubál* ige mindkét jelentése régies: 1. 'álldogál; dologtalanul lebzsel; lopja a napot' 2. 'vesztegel; várakozik vmire'. A *nadály* 'pióca' jelentésű szó is olyan régies szó, amelynek nincs ma használatos más jelentése. A *pityke* szónak ma már ugyancsak nem használatos széles körben egyik jelentése sem: 1. 'féméből, főleg rézből készült füles, lapos gomb <rendszerint férfi felsőruhán>' 2. 'értéktelen dolog'. A *vápa* 5 jelentésű főnévnek sincs olyan jelentése, melyet ma használnánk: 1. 'völgy, ill. két hegy közti nyereg' 2. 'mocsaras hely; láp' 3. 'tócsa; pocsoló' 4. 'árok; gödör' 5. 'bemélyedés; mélyedés'.

b) Szójelentések

Nem jelentéktelen azoknak a címszavaknak a száma a *Régi szavak szótárában*, amelyeknek ma is van köznyelvi jelentése és használata, azonban a régi időkben volt a mai mellett mára már kihalt, régies jelentése is. Pl. az *agy* szónak a mai 'agyvelő' jelentésén kívül a régiségben volt 'koponya; koponyacsont' jelentése is. A *borda* szót a ma használatos 'testrészt' jelentésen kívül régen használták 'szövőszék szálak tömörítésére szolgáló eleme; takácsborda' jelentésben is. A *koporsó* szót a ma ismert

'hosszúkás láda, amelyben a holttestet eltemetik' jelentésén kívül 'sír; sírűreg' értelemben is használták.

A *Régi szavak szótára* nem sorolja fel, nem adja meg a nyelvünkben ma is élő szavak széles körben használt mai jelentését, minden esetben a szónak csak a régies jelentését magyarázza. Így a szótárban az *olvas* szónál a 'számlál; számol; megszámlál' jelentést találjuk csupán, nincs feltüntetve a ma széles körben használt 'könyvet, szöveget olvas' értelem. Ez a megoldás a szótár forgatója számára kezdetben furcsának tűnhet, sőt zavarhatja is, de bízunk benne, hogy a szótár többszöri használata után természetessé válik az alkalmazott megoldás.

c) Szóalakok

A nyelvben évszázadok alatt sok szó hangalakja is megváltozott, módosult. Az anyaggyűjtés során a régies szóalakokat is gyűjtöttük, majd a szótár végső szerkesztésekor szép számmal hagytunk a szótárban ilyen szóalakokat. Így megtalálható szótárunkban a *tere* szó, amely a mai *teher* szónak felel meg, ugyancsak tartalmazza gyűjteményünk a *gyió* 'dió' és a *gyisznó* 'disznó' szavakat, megadtuk a régies 'zarándok' jelentésű *szarándok* szóalakot is.

5. A Régi szavak szótára anyagának gyűjtéséről, összeállításáról

A szótár anyaga többéves és széles körű gyűjtőmunkát követően szerkesztés és egyesítés során kapta meg végső alakját. A gyűjtést a következő anyagokból, könyvekből végeztük:

a) Régi magyar nyelvemlékek

Kijegyzeteltük a legfontosabb régi magyar nyelvemlékek nyomtatott újrakiadását, sokat merítettünk ezek jegyzeteiből, szómagyarázataiból. A feldolgozott nyelvemlékek között vannak kézzel írt oklevelek, szójegyzékek és magánlevelek is.

b) A magyar nyelvtörténet kézikönyvei

A *Régi szavak szótára* címszavainak egy részét a magyar nyelv történetét monografikusan feldolgozó kézikönyvekből jegyzeteltük ki. Különösen gazdag anyagot szolgáltatott Kis-Erős Ferenc és Bárczi Géza munkái, valamint a Bárczi Géza, Benkő Loránd és Berrár Jolán neveivel jegyzett tankönyv.

c) Régi magyar irodalmi művek, szövegek

Következetesen feldolgoztuk a következő öt sorozat több mint 150 kötetét: a) *Téka*, b) *Magyar ritkaságok*, c) *Magyar tallózó; Magyar hírmondó*, d) *Magyar könyvtár*, e) *Magyar remekírók*. A kötetek végén található szójegyzetek, magyarázó szólisták voltak forrásaink. Igyekeztünk elkerülni a fenti sorozat köteteiben nagyszámban található latin, ill. magyarosított latin szavak túlzott számban való felvételét, azonban ha úgy ítéltük meg, hogy a latin szó széles körben el volt terjedve, illetve az alapszókincshez tartozónak tekinthető, felvettük.

d) Történeti szótárak

Anyagunk gazdagításához hozzájárultak a magyar nyelv történeti szótárai. Különösen a következő három szótárból gyarapítottuk a címszavak számát: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* és *Régi magyar családnevek szótára*. Az utóbbi kettő azért volt fontos forrásunk, mert a földrajzi nevek és a családnevek igen sok régi szót őriztek meg napjaink számára.

e) Értelmező szótárak

Három értelmező szótárt dolgoztunk fel. Ballagi Mór teljes szótárából feldolgoztuk, és szótárunkba beemeltük a † jellel megjelölt szavakat. Balassa József kis szótárából szintén kigyűjtöttük a † jellel jelölt szavakat, amelyek között nemcsak régi szavak, hanem régies szóalakok is nagy számban voltak. A *Régi szavak szótárának* egyik legfontosabb forrása a hétkötetes *A magyar nyelv értelmező szótára* volt. A feldolgozása során kiírtuk a *régies*, *táj*, *népi* és *elavult* minősítéssel ellátott címszavakat és szójelentéseket. E szótár azért is volt hasznos számunkra, mert míg a legtöbb más forrásunk a régies szót csupán egyetlen szóval magyarázta, addig *A magyar nyelv értelmező szótára* kifejtve, egész mondattal, hosszabb definícióval világította meg pontosan egy-egy szó jelentését.

f) Írói szótárak és műszótárak

Forrásaink között szerepelnek az írói szótárak. Régies, elavult szavakat emeltünk át Petőfi Sándor, Jókai Mór és Juhász Gyula életművét feldolgozó szótárakból. Az írói szótárak átvizsgálása során az egyedi, egyszeri írói, költői szóalkotásokat, az ún. hapaxokat nem vettük fel gyűjteményünkbe. Ugyancsak gyűjtöttünk szavakat a *Toldi-szótárból* és a *Bánk bán-szótárból*.

6. A Régi szavak szótárának szerkesztése

Az anyaggyűjtést többlépcsős szerkesztés követte. A szerkesztés során a több forrásból is kinyert, a nyersanyagban többször is előforduló szavakat és jelentéseiket összevontuk. A szerkesztéskor mindvégig figyelembe vettük, hogy egy-egy szó természetesen több – egymással lazán összefüggő – jelentéssel is bír, ezt szótárunkban tükröztettük, ezért egy-egy szó jelentése minden esetben új sorban kezdődik. Abban az esetben, ha egy-egy szónak (szóalaknak) két jelentése között nagyon távoli az összefüggés, illetve nem mutatható ki, akkor a két szót egymás homonimájának tekintettük, és szótárunkban ezt felső indexben levő számmal jeleztük.

7. A szótár szócikkeinek felépítése

A szócikkek élén a vastagon szedett címszó áll, ezt követi a címszó szófaja. (Lásd az Előszó végén A szófajok rövidítése részt.) A címszó egyes jelentéseit ↷ (üres káró) jel vezeti be. A szavak magyarázata néhol teljes mondatokkal, néhol szinonimákkal történik. A szinonimákat pontosvessző választja el egymástól vagy a meghatározástól.

Csúcsos zárójelben olyan értelmi kiegészítéseket adtunk meg, amelyek nem tartoznak szorosán a jelentéshez, de a szó pontos értelmezéséhez feltétlenül szükségesek. Pl.

dodonai mn ✧ kétértelmű, homályos, rejtélyes
(jóslat)

reterál ige ✧ (harcban) visszavonul, hátrál
✧ hátrál; visszahúzódik

A kerek zárójelben feltüntetett kiegészítések odaértésével vagy oda nem értésével egyaránt értelmezhető a szócikk. Ez sokszor a két szófajú szavak szófaji elkülönítését szolgálja. Pl.

középbirtokos mn és fn ✧ olyan (személy), akinek birtoka 100-tól 1000 holdig terjedt

sib fn és mn ✧ csaló, szemfényvesztő; haszontalan (személy)

A korábbi évszázadokban nem volt egységes a magyar helyesírás, ill. országrészenként más-más alakváltozata is használatos volt egy-egy szónak, ezért forrásainkban egy-egy szó gyakran többféle alakban is megtalálható volt. A többféle módon leírt és használt szavakat a szótárban egyetlen helyen magyarázzuk, és erre a helyre utalással irányítjuk a szótár használóját a szavak alakváltozatától. Pl.

kristély fn *lásd* **klistély**

mellyes fn *lásd* **melles**

sikoltojú fn *lásd* **sikattyú**

A *Régi szavak szótára* a magyar (nyelvi) ismeretterjesztés nemes hagyományait folytató, tudományos igénnyel összeállított szótár, amely a magyarul beszélők legszélesebb köre számára készült. Ismeretterjesztő jellege miatt forrásmegjelölést nem tartalmaz. A benne található szavaknak aljelentésekre bontva adja meg magyarázatát. A szótár címszavainak száma 19 250. A címszavaknak összesen 26 950 jelentését közli a gyűjtemény.

A szerkesztők szándékai szerint hatékony segédeszköz régi nyelvünk mára már nem használatos szavainak megismeréséhez, ezzel segítséget nyújt írásbeli, irodalmi örökségünk megértéséhez. A *Régi szavak szótára* hozzájárul szavainkon keresztül korábbi évszázadok nehéz és küzdelmes, de bizonyára sokszor örömteli és boldog életének felidézéséhez.

2012 húsvétján

Kiss Gábor főszerkesztő